

امکان سنجی فقهی تاسیس بورس آتی نفت در

جمهوری اسلامی ایران

دکتر حجت ا. غنیمی فرد* - محمد آرام بنیار**

چکیده: کشور اسلامی ایران یکی از بزرگترین کشورهای صادرکننده نفت در جهان است. قیمت نفت تحت تأثیر عوامل بسیاری دارای بی‌ثباتی است، فلذا درآمد عمده کشور از محل فروش نفت با نوسان روبه‌رو بوده و وضعیت اقتصاد کشور را ناپایدار می‌نماید. برای مصون ماندن از ریسک قیمت، بازارهای بورس معاملات آتی نفت در جهان ایجاد شده‌اند که با استفاده از ابزارهای مشتقه، ریسک قیمت را پوشش می‌دهند، کشورهای اسلامی به دلیل مغایرت مکانیسم بورس معاملات آتی نفت با موازین اسلامی و به علت وجود معاملات کالی به کالی و غرری از این بورسها به منظور پوشش ریسک درآمدهای نفتی خود و یا به عنوان ابزار سرمایه‌گذاری استفاده نمی‌کنند. این مقاله با بررسی عملیات بورس نفت در دنیا، امکان ایجاد بورس مستقل نفتی برای کشورهای اسلامی را از دیدگاه اسلامی مورد بررسی قرار داده و بورس سلف نفت را به عنوان یک جایگزین مناسب پیشنهاد نموده است.

واژه‌های کلیدی: بورس معاملات آتی، قراردادهای معاملات آتی، قراردادهای

سلف، ابزارهای مالی، بورس بازی

* عضو هیات علمی دانشگاه صنعت نفت و مدیر امور بین الملل شرکت ملی نفت ایران

** کارشناس ارشد مدیریت مالی و معارف اسلامی دانشگاه امام صادق علیه السلام

مقدمه

سابقه تشکیل بورس به قرن سیزدهم بر می گردد که در شهرهای مهم تجاری ایتالیا مانند فلورانس تشکیل شد. نخستین بورس مدرن که بجای مبادله مستقیم کالاها، حواله آنها داد و ستد می شد بورس آنتورپ بود که در سال ۱۳۵۱ میلادی تأسیس شد. دیگر بورس های مهم در آمستردام، هامبورگ و پاریس گشایش یافتند. در دهه ۱۸۴۰ میلادی شیکاگو قلب تجاری ایالات متحده شد که در آن هنگام ماشین درو اختراع شد و تولید گندم افزایش یافت و کشاورزان برای فروش گندم خود به شیکاگو می آمدند. در این شهر امکانات ذخیره سازی ناچیز بودو در سال ۱۸۴۸ مکانی گشایش یافت که کشاورزان و معامله گران به صورت نقدی معامله می کردند و در مقابل تحویل آتی کالا، کل وجه یا درصدی از آن ابتدا رد و بدل می شد. در این زمان بورسهای کالا از بازارهای نقدی به بازارهای آتی توسعه یافتند (Dubofsky, P 15). در گذر زمان و بویژه در دهه های اخیر، بورسهای کالا که مکانی برای داد و ستد کالاهایی همچون گندم، پنبه، قهوه، نفت خام یا فلزات گرانبها بودند توسعه چشمگیری یافتند و علاوه بر پیچیده شدن عملیات تجاری آنها و تنوع فراینده کالاها و ابزارهای مالی موجود در بازار، نظام نظارتی دقیق نیز برای تنظیم این بازارها طراحی شده است، از این رو شناخت دقیق ابزارها، ساز و کارهای عمل و شیوه های نظارت بر بورس کالا نخستین گام برای حرکت در جهت تأسیس و توسعه بورسهای کالابوده است. بازارهای آتی ابتدا در محصولات کشاورزی همچون گندم، شکر، قهوه و ... شکل گرفت و توسعه یافت و منجر به پیدایش بازار آتی انرژی شد. بازار آتی انرژی نیز از اواسط دهه ۷۰ رشد بسیار سریعی داشته است، هم اکنون بورس نفت لندن و بورس کالای نیویورک، بزرگترین بازار انرژی جهان به شمار می آیند. در این مقاله به امکان سنجی فقهی تأسیس چنین بازاری در جمهوری اسلامی ایران پرداخته شده است.

۱- مبانی نظری بازار معاملات آتی نفت

بازار محل مبادله دارایی‌های فیزیکی یا دارایی‌های مالی می باشد، لذا بازار مالی بازاری است که در آن دارایی‌های مالی مبادله می شوند.

بازار مالی براساس حق مالی به بازار بدهی و بازار سرمایه، بر اساس مرحله انتشار به بازار اولیه و بازار ثانویه، براساس واگذاری آتی و یا آتی به بازار آتی و بازار آتی و بر اساس ساختار سازمانی به بازار بورس و بازار خارج بورس (OTC)^۱ تقسیم می‌شود (عبده تبریزی، ۱۳۷۶، ص ۲۷).

بورس نفت در حقیقت یک بازار مالی آتی محسوب می‌شود. این بازارها به صورت سازمان یافته و دارای مکان مستقلی است و جهت کاهش ریسک‌های معاملات نفتی، افزایش انعطاف پذیری و نقدینگی، وجود بازار ثانویه برای تسهیل نمودن معاملات قراردادها و فراهم نمودن ابعاد وسیع تر تجاری برای صنایع نفت در دنیا به وجود آمده‌اند. مالکان این بازارها اعضای آنها هستند و هیأت مدیره‌ای را جهت اجرای صحیح امور انتخاب می‌کنند. عضویت هر یک از اعضاء باید توسط هیأت مدیره بازار بورس تأیید شود.

۱-۱. انواع قراردادها در بازار آتی نفت

مهم‌ترین ابزار مشتقه نفتی، قرارداد آتی و قرارداد حق اختیار معامله می باشند.

الف- پیمان آتی^۲ و قرارداد آتی نفت^۳

قراردادهای آتی، ابتدا در محصولات کشاورزی و به صورت غیر استاندارد بوده و آنها را پیمان آتی می نامیدند. این پیمانها یک توافق دو جانبه میان یک خریدار و یک فروشنده خاص بود که معامله مشخصی را با خصوصیات معین در زمان معلوم و قیمت توافقی مشخص در زمان آینده انجام می‌دادند. این پیمانها دارای نقدینگی لازم نبود و طرفین نمی توانستند به راحتی یکدیگر را پیدا کنند لذا در اواخر قرن نوزدهم بورس شیکاگو (CBOE) شروع به انتشار قراردادهای آتی در محصولات کشاورزی به صورت استاندارد کرد. این قراردادها بین دو طرف خریدار و فروشنده و طرف ناظر منعقد می‌شد و خریدار و فروشنده

متعهد می شدند در تاریخ معین کالای مشخصی را با خصوصیات استاندارد مورد معامله قرار دهند. پس از انعقاد قرارداد طرفین با بورس طرف هستند، آنها می توانند در موقعیت خود بمانند یا به دیگری واگذار کنند و در تاریخ انقضاء با هم تسویه نقدی کرده یا کالای مورد نظر را در قیمت تعیین شده با یکدیگر مبادله کنند. این قرارداد یک عقد لازم است و دو طرف به آن تعهد دارند، یعنی با توافق دو طرف اعمال یا مقضی می شود. در این قرارداد باید کمیت، کیفیت، قیمت، زمان و مکان تحویل کالا مشخص باشد.

ب- حق اختیار معامله نفت خام :

حق اختیار معامله خرید نفت، بیشتر بر روی قراردادهای آتی بسته می شود. این نوع قرارداد به خریداران، حق خرید (نه تعهد انجام آن) را می دهد و بر اساس آن، آنها می توانند میزان معینی قرارداد آتی نفت خام را به قیمت معین و در تاریخ معینی^۵ خریداری نمایند، در نتیجه خریدار با اعمال این حق در موقعیت خرید قرارداد آتی^۶ قرار می گیرد. حق اختیار معامله فروش به نوعی از قرارداد اختیار معامله اطلاق می شود که به خریداران، حق فروش میزان معینی قرارداد آتی نفت خام داده می شود، در نتیجه خریدار با اعمال این حق در موقعیت فروش قرارداد آتی^۷ قرار می گیرد. حق اختیار معامله به عنوان ابزاری برای بیمه وضعیت کسانی که در بازار بوده و نسبت به کاهش یا افزایش قیمت های نفت خام نگران هستند به کار می رود.

۲-۱. انواع معاملات در بازارهای آتی نفت :

سه نوع معامله در بورسهای نفتی وجود دارد که هر معامله با هدف خاصی صورت می گیرد و ریسک و بازده های متفاوتی دارند، این معاملات عبارتند از معاملات پوشش ریسک، معاملات بورس بازی و معاملات آربیتراژی، که البته هر سه نوع معاملات دارای نقاط مثبت و منفی می باشند.

الف - معاملات پوشش ریسک (هجینگ)^۸

کلمه هجینگ در لغت به معنای کلاه خود می باشد و منظور از آن حفاظت و تأمین امنیت خاطر است، لذا هدف از معاملات هجینگ یا پوشش ریسک، نوعی تضمین در قبال

خطرات کاهش یا افزایش قیمت نفت در آینده می باشد، در حقیقت هجینگ، به معنای بیمه قیمت در مقابل خطرات احتمالی ناشی از نوسانات قیمت در بازار است.

تولید کنندگان نفت خام یا فرآورده که نگران کاهش قیمت ها هستند، با پرداخت مبلغی به عنوان حق بیمه یا حق شرط، خود را در مقابل کاهش قیمتها بیمه می کنند. در بازار کارا، بورس بازاری هستند که برای به دست آوردن بازدهی بالا در هر شرایطی در مقابل گروه مذکور، طرف قرارداد می شوند.

اهداف عملیات پوشش ریسک عبارتند از:

یک. تثبیت درآمدهای تولیدکنندگان نفت خام و تثبیت هزینه های خرید مصرف کنندگان نفت خام
دو. بهره گیری مطلوب از تحولات قیمت در بازار نفت به منظور بالا بردن معدل قیمت فروش نفت خام و کاهش معدل قیمت خرید نفت خام
سه. بهره مندی از شرایط مطلوب بازار به منظور افزایش درآمد به کمک بکارگیری استراتژی های مختلف پوشش ریسک، در وقایع مهم جهانی که بر قیمت نفت اثر می گذارد.

ب - معاملات تفاوت قیمت (آربیتراژ):^۹

عملیات آربیتراژ در تفاوت قیمت بین دو بازار برای محصولات مشابه یا متفاوت به منظور کسب سود بدون ریسک در یک لحظه زمانی، صورت می گیرد. عملیات آربیتراژ می تواند در تفاوت قیمت بین بازار نقد و آینده صورت گیرد، به عنوان مثال زمانی که قیمت نقدی یک محصول کمتر از قیمت آتی آن باشد، آربیتراژرها در بازار نقد خرید می کنند و در بازار آتی در موقعیت فروش قرار می گیرند و زمانی که قیمت مورد انتظار آتی در بازار از قیمت نقد کمتر باشد آربیتراژرها، کالاهای خود را در بازار نقد فروخته و در موقعیت خرید قرارداد آتی قرار می گیرند. عملیات آربیتراژ دارای ریسک کمی می باشد ولی نیاز به کسب اطلاعات و محاسبات دقیق در مدت زمان بسیار کوتاه و خرید و فروش در یک لحظه می باشد.

ج - معاملات سوداگرانه (بورس بازی):^{۱۰}

عملیات سوداگرانه ضد عملیات پوشش ریسک است. سوداگران به منظور بازدهی بالا، خود را در معرض ریسک قرار می دهند، البته این عمل شاید نوعی شرط بندی یا بخت

آزمایی محسوب شود، چون این افراد مالک نفت خام به صورت فیزیکی نیستند و به خاطر بهره برداری از تحولات قیمت بازار، نسبت به خرید یا فروش قراردادها اقدام می کنند. این افراد زمانی که پیش بینی می کنند، قیمتها در آینده افزایش می یابد اقدام به خرید قرارداد آتی و اختیار معامله می کنند و زمانی که قیمتها بالا رفت، آن قراردادها را می فروشند. لازم به ذکر است که بسیاری از شرکتهای نفتی و مؤسسات مالی در دنیا از این روش استفاده می کنند، ولی اگر پیش بینی های آنها غلط باشد، به علت ریسک بالا، دچار ضرر هنگفتی می شوند.

البته بازار بورس به خاطر رونق عملیات و نقدینگی به این سوداگران احتیاج دارد، زیرا عملیات آنها باعث افزایش حجم مبادلات در بازار بورس می شود و افرادی که می خواهند موقعیت خود را در بازار پوشش دهند، به طریق مطلوب تر این عمل را انجام می دهند. همانطور که ذکر شد، تولیدکنندگان نفت خام و فرآورده همواره در موقعیت فروش قراردادهای آتی بوده و طرف قرارداد آنها غالباً بورس بازان هستند. همچنین خریداران نفت خام و فرآورده، همواره در موقعیت خرید قرارداد آتی هستند و زمانی که کسی طرف قرارداد آنها نباشد حتماً تعدادی از بورس بازان ریسک مربوطه را پذیرفته و طرف قرارداد آنها می شوند.

۳-۱. مکانیسم بورس معاملات آتی نفت

بورس معاملات آتی نفت در حقیقت مکانیسم اجرای تعهدات را از طریق سپرده حسن انجام قرارداد و تعدیل آن و فرآیند تسویه قراردادهای آتی انجام می دهد:

الف- سپرده^{۱۱} حسن انجام قراردادهای معاملات آتی نفت خام:

هنگامی که دو نفر یک قرارداد معاملات آتی را مبادله می کنند، بازار بورس برای اینکه دو طرف قرارداد در صورت افزایش یا کاهش قابل توجه قیمت نفت نسبت به قیمت توافقی از اجرای قرارداد ممانعت نکنند وجهی را تحت عنوان سپرده حسن انجام قرارداد اخذ و برای طرفین حساب سپرده باز می کند. این سپرده اولیه به اندازه حداکثر مقداری که ارزش قرارداد معاملات آتی بطور واقعی در یک روز تجاری تغییر می کند، تعیین و در طی دوره تعدیل می شود. اگر قیمت نفت افزایش یابد، نوسان تغییرات سپرده افزایش می یابد

و بورس درخواست افزایش سپرده را برای فروشنده صادر می کند. این سپرده به این دلیل است که تحمل زیان های محتمل را در برابر نوسانات قیمت برای طرفین ضروری سازد.

ب- عملیات تعدیل حساب سپرده اولیه^{۱۲} :

فرض کنید شخصی در ۸ نوامبر سال ۲۰۰۳ یک قرارداد آتی نفت را که زمان تحویل آن در ۲۴ دسامبر ۲۰۰۳ است می فروشد. اگر قیمت قرارداد معاملات آتی نفت در بازار ۲۰ دلار باشد، در صورتی که این قرارداد در بورس نیویورک فروخته شود، سپرده اولیه مورد نیاز ۲۰۰۰ دلار است و این مبلغ از حساب نقدی فروشنده به حساب سپرده او منتقل می شود. اگر آخرین قیمت در روز ۸ نوامبر ۲۰/۲ دلار باشد، زمانی که تعدیل سپرده صورت گیرد سرمایه او به ۱۸۰۰ دلار می رسد و اگر آخرین قیمت در روز ۹ نوامبر ۲۰/۷ دلار باشد، زمانی که تعدیل سپرده صورت گیرد سرمایه او به ۱۳۰۰ دلار می رسد و سرمایه وی از سطح اطمینان پایین تر می رود. در این حالت کارگزار بورس طی اعلامیه ای به فروشنده دستور می دهد که سپرده خود را به سطح سپرده اولیه برساند، عملیات تعدیل سپرده تا روز آخر انجام می شود.

علت اینکه عملیات تعدیل سپرده حتماً باید صورت گیرد این است که ممکن است قیمت نفت به قدری بالا برود که فروشنده قرارداد حاضر شود از مبلغ سپرده اولیه صرف نظر نماید و در عوض از افزایش قیمتها در بازار بهره جوید و در نهایت سود بیشتری کسب نماید، که در این صورت حداکثر ضرر وی به اندازه سپرده اولیه خواهد شد.

ج- فرآیند تسویه قراردادهای آتی^{۱۳} :

تسویه قراردادهای به سه روش امکان پذیر است، تحویل فیزیکی کالا که به معنای اعمال قرارداد است، تسویه نقدی که به معنای دریافت و پرداخت ما به التفاوت قیمت تثبیتی و قیمت بازار می باشند و خشتی کردن معامله که به معنای انجام یک معامله متضاد می باشد. سازمان تسویه، تمامی معاملات انجام شده در سه حالت مذکور در بازار را ثبت نموده و اعضای سازمان تسویه در بازار، در برابر فروشندگان، نقش خریدار و در برابر خریداران نقش فروشندگان را ایفا می کنند. زمانی که یک معامله در تالار بین دو کارگزار انجام می

شود، به محض ثبت توسط سازمان تسویه، این معامله یک وضعیت مستقل که دارای یک خریدار و فروشنده است می‌یابد.

سازمان تسویه موظف است وضعیت خریدار و فروشنده را حفظ و تمامی عملیات مربوط به حسابهای آنها را انجام دهد. اعضای تسویه لزوماً دارای نقش کارگزاری و اعضای تالار نیز لزوماً عضو سازمان تسویه نیستند. البته تمامی معاملات باید توسط کارگزاران انجام شود و آنها مسئول انجام عملیات و نگهداری حسابهای مشتریان بوده و اکثر آنان همان اعضای سازمان تسویه هستند.

فرآیند تسویه در بورس نفت لندن توسط سازمان¹⁴ (LCH) انجام می‌شود که صاحبان اصلی آن پنج بانک بزرگ انگلیسی هستند. این سازمان وظیفه ثبت معاملات، تسویه حساب قراردادهای و جمع‌آوری سپرده‌های مورد نیاز را عهده‌دار بوده و واسطه خرید یا فروش کالا است.

فرآیند تسویه در بازار بورس نیویورک توسط صندوقهای مشترک سرمایه‌گذاری عضو انجام می‌شود در نتیجه معاملات توسط منابع مالی اعضاء حمایت می‌شود، در تمامی موارد ضمانت‌های مالی فوق‌العاده مهم است و منابع مالی سازمان تسویه، توسط حق الزحمه‌های پرداختی معامله‌گران تأمین می‌شود.

به منظور تهیه ضمانت مالی، سپرده‌های اولیه و یا سایر سپرده‌ها توسط سازمان تسویه نگهداری می‌شود. سپرده اولیه مورد نیاز جهت تضمین انجام معاملات توسط سازمان تسویه تعیین می‌شود و در زمانهای مختلف ممکن است سطح سپرده اولیه را تغییر دهند که این تغییرات به بازار بستگی دارد.

۲. امکان سنجی فقهی تأسیس بورس معاملات آتی نفت

با توجه به نوع معاملات و معامله‌گران در بازار بورس معاملات آتی نفت، شبهات شرعی متعددی تاکنون مطرح شده است. اساسی‌ترین شبهات فقهی که بر این بازار وارد شده یعنی بیع کالی به کالی و عملیات بورس بازی و قمار بازی است که از طریق مقایسه تطبیقی نوع معامله و عملیات در این بازار با معامله کالی به کالی و بورس بازی، جواز یا عدم جواز این بازار از دیدگاه اسلام مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱-۲. بررسی شبهه فقهی معامله کالی به کالی:

معاملات آتی در بازار نفت توسط ابزار مالی قرار داد آتی صورت می گیرد و عبارت است از تعهد انجام معامله کالایی مشخص در زمان مشخص. جهت ضمانت انجام معامله طرفین باید سپرده ای^{۱۵} را نزد بورس قرار دهند و مبلغ سپرده حسب تغییرات قیمت کالا از زمان قرار داد تا هنگام سر رسید آن بوده و هر روز نیز تعدیل می گردد. این نوع معامله که در بازار معاملات آتی نفت مورد استفاده قرار می گیرد در بین مسلمانان به بیع کالی به کالی مشهور بوده و نهی شده است، به عنوان مثال مفتی تقی عثمانی می گوید^{۱۶}: «معاملات قرار داد آتی جایز نیست چون معامله آن کالی به کالی است و تحویل کالا در آن مد نظر نیست و در آن فقط تسویه حساب نقدی بابت اختلاف قیمت صورت می گیرد.»

دیگر علماء از جمله فهیم خان و احمد محی الدین حسن نیز این ایراد را وارد دانسته اند. ظاهراً معاملات مذکور از نوع کالی به کالی می باشد.

الف - اقسام بیع

از آنجا که معامله کالی به کالی یک قسم از اقسام بیع است برای درک بهتر موضوع به بررسی اقسام بیع می پردازیم. با توجه به زمان تسلیم ثمن، بیع به چهار قسم بیع نقد، سلف، نسیه و کالی به کالی تقسیم می گردد.

یک. بیع نقد:

بیعی است که موعد و مهلتی برای تسلیم مبیع و یا تأدیه ثمن در عقد قرار داده نشده است، و تفاوتی در اینکه مبیع عین خارجی باشد و یا کلی و ثمن عین باشد یا کلی یا منفعت یا حق یا عمل وجود ندارد و ثمن و مثن هر دو نقد می باشند.

دو. بیع نسیه:

بیع نسیه بیعی است که ثمن آن کلی و برای تأدیه آن مدتی تعیین می شود. در این بیع مثن نقد و ثمن مؤجل بوده و فروشنده برای ضمانت اخذ ثمن می تواند وثیقه بگیرد.

سه. بیع سلف یا سلم

در این بیع مبیع کلی فی‌الذمه بوده و برای تسلیم آن موعدی در عقد مقرر می‌شود. ثمن می‌تواند خارجی و یا کلی باشد ولی به نظر اغلب فقهاء باید هنگام عقد بیع به بائع تأدیه گردد، در این بیع باید جنس، وصف، مقدار و زمان تسلیم مبیع معلوم باشد. در مورد ثمن و نقد بودن آن یا به عبارت دیگر لزوم تسلیم آن در زمان معامله اجماع وجود دارد. فقهاء شرط لازم و صحت بیع را تسلیم ثمن هنگام عقد قرارداد می‌دانند.

- شیخ مفید در کتاب مقنعه در باب بیع نقد و نسیه درباره بیع سلف بحث کرده و آن را جایز دانسته ولی به شرائط صحت آن از جمله حال بودن ثمن اشاره نکرده است.

- محقق حلی در شرایع الاسلام و شهید اول در الدروس الشرعیه در باب بیع، قبض ثمن را از شرایط صحت بیع سلف دانسته اند، عدم قبض را با استناد به منع بیع دین به دین موجب بطلان بیع سلف دانسته است.

- علامه حلی در تذکره الفقهاء قبض ثمن را به عنوان شرط ششم از شرایط صحت بیع سلف برشمرده اند.

- حضرت امام (ره) در تحریر الوسیله در باب بیع سلف دو چیز را شرط کرده است؛ مشخص نمودن و بیان جنس و وصف بیع به جهت رفع جهالت و همچنین قبض و گرفتن ثمن قبل از جدایی از مجلس عقد.

چهار. بیع دین به دین یا کالی به کالی

دین از لحاظ لغوی به معنای چیزی است که دارای مدت باشد یا دین، گذاشتن مالی در اختیار دیگری برای مدتی معلوم است و یا تعهدی است بر عهده شخصی برای انجام دادن کار یا خود داری از آن و یا پرداخت مالی. در اصطلاح حقوقی به تعهدی که بر عهده شخصی به نفع دیگری وجود دارد از حیث انتساب به بستانکار، طلب، و از جهت نسبتی که به بدهکار دارد بدهی گویند (لنگرودی، ۱۳۶۶، ص ۳۱۶). بیع کالی به کالی بیعی است که ثمن و مثن کلی فی‌الذمه باشد و برای تسلیم مبیع و ثمن موعدی مقرر شده باشد و در زمان عقد بیع هیچ چیزی رد و بدل نشود.

- شیخ طوسی در النهایه در احکام بیع سلف و بیع دیون، بیع دین به دین را جایز ولی مکروه دانسته است.

- ابن ادریس در السرائر پس از تقسیم دین به حال و مؤجل می گوید اگر دین مؤجل باشد، فروش آن به اجماع جایز نیست ولی اگر حال باشد فروش آن در مقابل دین دیگری جایز است.

- محقق حلی در کتاب شرایع الاسلام در باب دین می فرماید: بیع دین به حال، خواه بر مدیون یا غیر مدیون جایز است و فرق نمی کند که ثمن آن نقد باشد یا دین دیگری که حال باشد. ولی اگر ثمن مؤجل و مدت دار باشد برخی گفته اند باطل است.

- علامه حلی در تذکره در باب بیع دین به دین، با استناد به روایتی از امام صادق (ع) به نقل از رسول الله «لا بیع الدین بالدین» آن را جایز ندانسته ولیکن فروش آن به غیر دین خواه بر مدیون و یا غیر آن را جایز دانسته و به صورت نقدی نیز جایز می دانند اما فروش دین به نسیه را مکروه دانسته اند.

- شهید اول در الدرروس می فرماید اگر دین مؤجل باشد بیع آن به طور کلی جایز نیست و در لعمه می فرماید بیع دین خواه حال باشد یا مؤجل در مقابل دین دیگری که حال باشد جایز است ولی در برابر دینی که مؤجل و مدت دار باشد جایز نیست.

ب- مقایسه تطبیقی بیع کالی به کالی و قرار دادهای معاملات آتی :

بیع کالی به کالی که مورد نهی صریح پیامبر اکرم (ص) می باشد عبارت است از: بیعی که ثمن و مثن کلی فی الذمه باشد و برای تسلیم مبیع و ثمن موعودی مقرر شده باشد در این نوع بیع در زمان عقد قرار داد هیچ چیز رد و بدل نمی شود و هیچ گونه ضمانت اجرایی وجود ندارد و به تعبیری عقد روی هوا بسته شده است و چون تعهدی ایجاد نمی کند در زمره وفای به عهد و قرارداد نیز قرار نمی گیرد، شیخ طوسی در کتاب الامالی ذکر می کند پیامبر اکرم (ص) فرموده اند «ان النبی (ص) نهی عن البیع ما لم یضمن» (علامه مجلسی، ج ۱۰۰، ص ۱۳۳). یعنی همانا نبی (ص) بیعی که هیچ ضمانتی در اجرای آن وجود ندارد را نهی کرده است.

در بیع کالی به کالی هیچ شرطی ضمن عقد ذکر نمی شود و لازم نیست، جنس، وصف، مقدار و زمان تسلیم مبیع معلوم باشد و به دلیل عدم وجود مشخصات و ویژگی های این بیع می توان آن را در زمره بیع غرری نیز برشمرد. اما قرار دادهای معاملات آتی عبارت است از تعهد انجام معامله کالای مشخص در زمان مشخص و جهت ضمانت اجرای معامله باید طرفین سپرده ای برای ضمانت اجرای معامله در مدت زمان قرار داد تا زمان سر رسید قرار دهند و در طول زمان با تغییرات قیمت کالای مشخص (نفت با ویژگی های مشخص) باید سطح سپرده لازم مهیا گردد و عملیات تعدیل سپرده هر روز صورت گیرد. با توجه به ویژگی های بیع کالی به کالی و قرار دادهای معاملات آتی جدول زیر به منظور مطابقت یا عدم مطابقت آنها تهیه شده است.

مقایسه تطبیقی بیع کالی به کالی با قرار داد معاملات آتی

شرح	ثمن	مثن	ضمانت اجرائی	ضامن اجراء	ویژگی مثن (نفت)	زمان تحویل	تحویل فیزیکی نفت	نوع بازار
بیع کالی به کالی	مؤجل	مؤجل	ندارد	ندارد	تقریبی	تقریبی	احتمالی	سستی و دوطرفه
قرار داد معاملات آتی	مؤجل و نقد	مؤجل	سپرده حسن اجرای قرارداد	بئورس نفت	کاملاً مشخص	کاملاً مشخص	کم	پیشرفته و عام
مطابقت	متوسط	کامل	ندارد	ندارد	متوسط	متوسط	کم	بسیار کم

نتایج بدست آمده از جدول فوق نشان دهنده تفاوت اساسی بیع کالی به کالی با قرار داد معاملات آتی است به این معنا که ویژگی ها و مکانیسم معاملات در این دو متفاوت است به تعبیری دیگر نمی توان قرار داد معاملات آتی را بیع کالی به کالی دانست. با توجه به ملاکهای مطرح شده در خصوص بیع کالی به کالی و عدم صدق آنها در قرارداد معاملاتی آتی، لذا این قرارداد مجاز است.

از طرفی در صورت مشابهت قرارداد آتی با بیع کالی به کالی می‌توان برای رهایی از بطلان بیع کالی به کالی آن را در قالب عقد بی نام مطرح کرد. عقد بی نام یا غیر معهود عقدی است که در فقه به آن عقد مستقل نیز می‌گویند و عبارت است از قرار دادی که در زمان شارع متعارف نبوده و بعدها پدید آمده است (انصاری، ص ۷۸).

فقه‌های امامیه بیشترین تلاش خود را در حفظ عقود با نام (متعارف) و بیان شرایط و آثار آنها به کار بسته‌اند و در مواردی که ضرورت اقتضاء داشته که عقد بی نام منعقد شود، مفاد آن را به صورت شرط ضمن عقد لازم یا صلح در می‌آورده‌اند (نجفی، ج ۲۳، ص ۱۹۹).

عقد بی نام نوعی تراضی و مصداقی از عقد صلح است که احکام اختصاصی عقود را که به جای آنها قرار گرفته نخواهد داشت.^{۱۷} تقریباً میان فقه‌های امامیه اتفاق نظر است که صلح یک عقد مستقل محسوب می‌شود و شرایط اختصاصی عقود دیگر را ندارد، هر چند به جای آنها بنشینند (تذکره الفقهاء، ج ۲، ص ۱۷۷). صلح بر دو نوع است صلح بر دعوی که مخصوص منازعه است و صلح بدوی که عقد مستقلی است مبتنی بر تسالم و در ردیف بیع یا یکی از عقود معین است (وسائل الشیعه، ج ۱۸، ص ۴۳۳). ماده ۷۵۸ قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران می‌گوید «صلح در مقام معاملات هر چند نتیجه معامله را که به جای آن واقع شده است می‌دهد لیکن شرایط و احکام خاصه آن معامله را ندارد» حضرت امام (ره) در تحریر الوسیله مسأله ۱۵ می‌فرمایند: «معامله دین به دین که در قالب عقد بیع منهی می‌باشد در چارچوب و قالب عقد صلح شرعی و صحیح است». فلذا قرار داد معاملات آتی را به عنوان عقد صلح می‌توان این گونه بیان کرد: قرار داد معاملات آتی عبارت است از اسنادی که به موجب این اسناد طرفین معامله مصالحه می‌کنند که یکی از آنها بر ذمه گیرد تا عوضی را در مقابل متاعی به تملک شخص اول در آورد. همچنین از عقد صلح می‌توان در بازار ثانویه برای معاملات دست دوم بهره برد که البته در این حالت یک طرف مصالحه بورس است. به تعبیر دیگر خریدار یا فروشنده اوراق بهادار، با بورس مصالحه می‌کند.

از عقود دیگری که برای رهایی از بطلان بیع کالی به کالی می‌توان مطرح نمود جعاله است. حضرت امام (ره) در تحریر الوسيله در باب عقود می‌فرمایند:

«جعاله ملتزم شدن به عوض معلوم بر عملی حلال و جایز می‌باشد یا جعاله انشاء به این التزام باشد یا قرار دادن عوض معلوم بر انجام عملی مشخص است.»

قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران نیز در ماده ۵۶۱ می‌گوید: «جعاله عبارت است از التزام شخص به ادای اجرت معلوم در مقابل عملی اعم از اینکه طرف معین باشد یا غیر معین.»

جعاله به اعتبار چگونگی ایجاب بر دو قسم است: خاص و عام؛ جعاله خاص: ایجاب برای شخص معین است و طرف خطاب تنها یک یا چند تن خاص می‌باشند.

جعاله عام: ایجاب برای عموم است و آنچه به نظر جاعل اهمیت دارد رسیدن به نتیجه معلوم است و جاعل ملتزم می‌شود که هر کس کار مورد درخواست او را انجام دهد پاداش معهود را خواهد گرفت.

در بازار معاملات آتی نفت طرف قرار داد همواره بورس می‌باشد که می‌تواند جاعل باشد و طرف دیگر می‌تواند افراد حقیقی و حقوقی باشند و جعاله نیز به منظور ایجاد نقدینگی و بازار ثانویه باید جعاله عام باشد.

علمای شیعه معتقدند ایجاب قرار دادهای مالی می‌تواند به طرف عموم باشد، چنانکه فروش مالی به قیمت معین پیشنهاد شود بی‌آنکه خریدار معینی مورد نظر مالک قرار گیرد (نجفی، ج ۳۵، ص ۱۸۹).

موضوع جعاله می‌تواند مجهول باشد و اگر مجهول بودن عمل، اجازه داده شود همین استثناء در مورد اجرت نیز مقرر می‌شود. البته امکان مجهول بودن عوض تا جایی ممکن است که دین طرفین عقد از نظر حقوقی قابل احراز باشد و طرفین جعاله باید حداقل علم اجمالی به موضوع آن داشته باشند (علامه حلی، ج ۶، ص ۱۹۱). قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران نیز در ماده ۵۶۳ می‌گوید: در جعاله معلوم بودن اجرت من جمیع الجهات لازم نیست.

در بورس معاملات آتی نفت عقد آن به صورت جعاله عام است. موضوع مورد معامله کاملاً مشخص و استاندارد است و فقط قیمت معامله در مرور زمان بر اثر عوامل بنیادین متغیر بوده ولی طرفین علم اجمالی به قیمت مورد معامله دارند. به عبارت دیگر عمل که عبارت است از خرید کالای مشخص، علم کامل در مورد آن وجود دارد ولی اجرت که عبارت است از قیمت کالا، متغیر است که در این مورد نیز حداقل علم اجمالی وجود دارد. فلذا قرار داد آتی در بورس معاملات آتی نفت به عنوان قرار داد جعاله به صورت زیر تعریف می‌شود:

«قرار داد آتی عبارتست از اسنادی که به موجب این اسناد طرفین قرار داد توافق می‌نمایند که یک طرف به عنوان جاعل مقرر می‌دارد، در صورتی که در تاریخ و زمان معین شده طرف مقابل متاع مشخص شده در قرار داد را جهت فروش به جاعل ارائه نماید، جاعل آن را به ثمن مشخص شده در قرار داد خریداری نماید. عامل نیز عمل خواسته شده یعنی عرضه متاع مورد نظر جهت خرید را انجام می‌دهد و جعل عبارت است از همان حقی که جاعل به عامل می‌دهد و خود را ملزم به خرید متاع ارائه شده می‌نماید.»

۲-۲. بررسی شبهه فقهی عملیات بورس بازی

بورس بازی از نظر لغوی به معنای «تأمل، تصور، حدس و گمان، پیش‌بینی، قمار و سفته بازی»^{۱۸} آمده است.

الف - مفاهیم بورس بازی

بورس بازی به خطر انداختن کالا یا سرمایه در مواجهه با یک عدم اطمینان است که تصمیم‌گیری در آن شرایط، حدسی است. پر واضح است که درجه ای از بورس بازی در تمامی تصمیمات انسانی وارد می‌شود. در این صورت هر تصمیم در شرایط ریسکی بورس بازی محض نبوده و شریعت اسلامی با آن مخالف نیست. بورس بازی در صورتی قابل تأمل است که معاملات غرری بوده و پذیرش ریسک بدون چشم انداز مثبت به آینده و در حالت جهل صورت گیرد. به عنوان مثال بورس باز یک دارایی را بدون قصد نگهداری با پذیرش ریسک خریداری کرده و به دنبال کسب سود از مابه‌التفاوت قیمت در کوتاه‌ترین

زمان ممکن می‌باشد. بر اساس پذیرش درجه و نوع ریسک و قصد خرید دارایی می‌توان بین بورس بازی و غیر آن تفاوت قائل شد. افرادی که مشغول تجارت هستند را می‌توان به دو گروه بزرگ تقسیم نمود:

اولین گروه سرمایه گذاران هستند که با نهایت دقت و بررسی های لازم و با اخذ اطلاعات اساسی مورد نیاز اقدام به تصمیم گیری می نمایند. گروه دوم شامل افرادی است که به دنبال کسب سریع و آسان سود بدون انجام تلاش واقعی هستند، آنان به نحوی مدیریت می کنند که سود کسب کنند و گاهی نیز ضرر می کنند. این گروه می خرند و می فروشند، می فروشند و می خرند و با این فعالیت بازار را حرکت می دهند. در بسیاری موارد تصمیمات خود را بر اساس شایعات اخذ می کنند. آنان هیچ مطالعه و تحلیلی از وضعیت بازار به عمل نمی آورند. بورس بازان، اوراق بهادار را برای حداقل مدت زمان ممکن نگهداری می کنند. هر چه حجم معاملات بیشتر باشد فرصت بیشتری در جهت کسب پول وجود دارد. خرید فوری اوراق بهادار زمانی که قیمت در کف قرار دارد و فروش سریع آن زمانی که قیمت در سقف قرار دارد.

یکی دیگر از اعمالی که بورس بازان انجام می دهند دست کاری قیمتهاست که قیمتها را با عرضه و تقاضای غیر حقیقی به سمت های غیر واقعی سوق می دهند که به "Manipulation" معروف است.

همانطوری که بیان شده عمده اشکالات فقهی بورس بازی شامل مفاهیم معاملات غرری و قمار می باشد که در دین مبین اسلام احکام و نظراتی در مورد آنها صادر شده است.

ب- مقایسه غرر و عملیات بورس بازی:

غرر از نظر لغوی به معنای خطر^{۱۹}، در معرض هلاکت افتادن و فریب خوردن است.^{۲۰} غرر از نظر اصطلاحی به معنای جهالت موضوع معامله از نظر مقدار، وزن، پیمان، عدد، ... یا اوصاف جنس است اما اگر حصول چیزی که مجهول است معلوم شود و فقط صفت آن مجهول باشد غرری نخواهد بود. غرر از نظر حقوقی یعنی اگر کسی عقدی منعقد

نماید و به یکی از جهات معامله جاهل باشد و از ناحیه آن جاهل، برای او احتمال ضرری باشد آن عقد باطل است.

طبق آن چه بیان شد، غرر نقطه مقابل شفافیت و معلوم بودن است، در همه معاملات شفاف، طرفین علاقه دارند که روابط میان آنها دوستانه و معقول باشد و هر یک در انجام تعهد با حسن نیت اقدام کنند. یعنی طرفین موظفند تمام حقوقی را که در محدوده اطلاعات آنان قرار دارد در اختیار یکدیگر بگذارند، در حالی که در معامله غرری بالعکس است.

امیر المؤمنان علی (ع) می فرماید: « إِنَّ الْغُرْرَ عَمَلٌ لَا يُؤْمَنُ مَعَهُ الضَّرْرُ » غرر کاری است که از زیان ایمن نباشد و طبق بیان حضرت رسول (ص) « نَهَى النَّبِيُّ (ص) عَنْ بَيْعِ الْغُرْرِ »^{۲۱} یعنی پیامبر (ص) مردم را از بیع غرری نهی کرده است. لذا بیع غرری در اسلام باطل می باشد.

در خصوص معاملات و داد ستدهای تجاری در قرآن حکم و قاعده کلی وجود دارد که فقهای اسلام در تمام ابواب معاملات (معاملات مالی) از جمله در مورد معاملات غرری - که ممنوع و نهی شده است - به آن استدلال می کنند. آن حکم کلی عبارت است از: «تحریم اکل مال به باطل» و به اصطلاح حقوقی به معنی نامشروع دانستن، دارا شدن بلا جهت یا دارا شدن غیر عادلانه می باشد که در آیه زیر بیان گردیده است:

« ای کسانی که ایمان آورده اید اموالتان را به باطل بین خود نخورید مگر آن که تجارتی از روی رضا و رغبت باشد ... »^{۲۲}

معامله با وجود جهالت قابل توجه، معامله غرری محسوب می شود و عملی نابخردانه و غیر معقول است و هیچ عقل سلیمی آنرا تأیید نمی کند. از طرفی موازین عقلی و منطقی حکم می کند از معاملاتی که نتیجه مبهم و خطر آفرین دارد و آینده آن روشن نیست و در برخی موارد موجب تخاصم و تنازع بین افراد جامعه می شود، اجتناب بشود. البته احتمال ضرر و زیان در هر معامله ای وجود دارد مثل عقد شرکت مضاربه ای که سود مشترک احتمالی است و ممکن است به دست نیاید و میزان و اندازه دقیق آن را نیز نمی توان

پیش‌بینی نمود، علت این امر ماهیت خود عمل می‌باشد که با خطر آفرینی همراه است یعنی دارای ریسک و خطر طبیعی است. چنین خطر احتمالی بر نفوذ و صحت عقد صدمه ای نمی‌زند ولی اگر معامله به هر دلیلی برای کسب باز دهی بیشتر معامله مجهولی را انجام دهد که به یکی از اوصاف معامله جهل داشته باشد که از نظر عقلانی نیز قابل پذیرش نیست جزء معاملات غرری محسوب می‌شود.

لذا می‌توان نتیجه گرفت که حکمت بطلان معامله غرری در زیان باری آن به دلیل جهالت و همچنین در خطر تنازع و تعارض طرفین معامله است. بعضی از فقهای امامیه از ساختمان حقوقی معاوضه فراتر رفته و به آثار اجتماعی مخاطره در داد و ستد پرداخته اند؛ به نظر آنان:

«دلیل نهی در معامله غرری بنای خردمندان نیست، بلکه جلوگیری از خطری است که به تنازع می‌انجامد و صلح اجتماعی را به خطر می‌اندازد.» (نراقی، ص ۳۴).

در بازارهای مالی که اوراق مالی (دارایی مالی) مبادله می‌شوند، قیمت‌ها باید منعکس‌کننده کلیه اطلاعات در مورد آن دارایی باشند به عبارت دیگر بازار باید کارا^{۳۳} باشد، در غیر این صورت افراد بر اساس حدس و گمان اقدام به معامله خواهند کرد و بعضاً برای کسب بازدهی بیشتر معامله مجهولی را انجام می‌دهند. با توجه به این توصیفات، اطلاعات، عاملی است که بورس بازی را از معاملات غرری متمایز می‌کند، به نظر می‌رسد که عدم وجود اطلاعات یا کمبود آن در این زمینه موجب می‌شود که حد و مرز بین بورس بازی و معاملات غرری بسیار کم شود و این دو به یک معنی بکار روند. البته این به معنای آن نیست که تمام تصمیماتی که با عدم وجود اطلاعات یا ناقص بودن آن در بازار گرفته می‌شود مصداق غرر است.

اگر در بازار مالی معامله گران اوراق بهادار بازار گرمی کنند و اوراق بهادار خود را مدح یا اوراق بهادار دیگران را ذم کنند و تبلیغات مثبت و منفی در بازار ایجاد کنند از نظر اسلامی قابل پذیرش نیست و چنین معامله ای در شرایط جهل طرف دیگر صورت می‌گیرد و محل اشکال است. اگر تبلیغات سوء در بازار موجب غبن طرف معامله شود مغبون می‌تواند به غابن مراجعه و ادعای غبن کند. در بورس اسلامی تبلیغات کاذب نباید وجود داشته باشد و در

طراحی مکانیزم بازار مالی اسلامی باید این مسأله لحاظ گردد. در بازار مالی اسلامی باید اداره نظارت بر بازار، اطلاعات را افشاء نماید. بازار مالی اسلامی باید کارا باشد چون شفافیت اطلاعاتی عاملی است که معاملات صحیح و اسلامی را از معاملات غرری متمایز می سازد.

در معاملات بازار مالی اسلامی تبانی نباید وجود داشته باشد به عنوان مثال اگر حجم شناور اوراق بهادار در بازار به اندازه کافی باشد افراد نمی توانند با هم تبانی کنند و به واسطه انحصار آنان بر اوراق بهادار خاصی، قیمت آن اوراق را به طور کاذب افزایش یا کاهش دهند فلذا یکی دیگر از ویژگی های بازار مالی اسلامی بالا بودن حجم شناور آزاد اوراق بهادار است. با توجه به مفاهیم بورس بازی نکات زیر استخراج می گردد:

-تصمیم گیری برای انجام معاملات پر ریسک توسط بورس بازان در صورتی که با جهل صورت نگیرد اشکال ندارد.

-سرمایه گذاری برای مدتی بسیار کوتاه در صورتی که در قالب یکی از عقود اسلامی مانند بیع صورت گرفته و جهل نداشته باشد و موضوع غرر منتفی باشد اشکالی ندارد. اتخاذ تصمیم بر اساس شایعات در صورت وجود جهل نسبت به اوصاف مورد معامله از نظر فقهی مشروع نیست.

-انجام معامله توسط بورس بازان جهت کسب سود و منفعت از مابه التفاوت قیمت روز و قیمت خریداری در صورتی که مبرا از اشکالات فقهی مندرج در بندهای قبل باشد اشکالی ندارد.

-دستکاری قیمتها و سوق دادن قیمتها به قیمتهای کاذب مصداق معاملات غرری و اکل مال به باطل بوده و مشروع نیست.

-تصمیم گیری در شرایط جهل نسبت به خرید و فروش اوراق بهادار مشروع نیست.

بورس بازی در بازارهای آتی از جمله بازار بورس معاملات آتی نفت شامل کلیه مفاهیم بورس بازی در بازارهای نقد^{۲۴} است. فلسفه تشکیل بازارهای آتی، پوشش ریسک سرمایه گذاران در مقابل نوسانات قیمت اوراق مالی یا نوسانات قیمت کالا می باشد. بورس بازی

در این بازارها ضد عملیات پوشش ریسک می‌باشد. بورس بازاری که در این بازارها قصد تحویل دادن یا تحویل گرفتن دارایی اساسی پشتوانه قرارداد منعقد را ندارند و صرفاً به دنبال کسب سود از مابه التفاوت قیمت تثبیتی در قرارداد و قیمت روز می‌باشند در این صورت به دلیل اینکه این قرارداد جنبه صوری و ظاهری داشته و دارایی پشتوانه که حکایت از کالایی باشد وجود نداشته در حالیکه انشاء معامله جدی است و انشاء جدی باید به دنبال آن مبادله فیزیکی صورت گیرد مصداق اکل مال به باطل بوده و مشروع نمی‌باشد. سایر مباحث مربوط به بورس بازی در این بازار مانند بازار نقد می‌باشد.

ج- مقایسه عملیات بورس بازی و قمار:

قمار در لغت به معنی کسب سود بواسطه بخت، اقبال و شانس با ادوات قمار می‌باشد. شیخ انصاری در مکاسب محرمة، قمار و خرید فروش ادوات قمار راجز و مکاسب محرمة بر شمرده است. ویژگیهای قمار به شرح زیر است:

یک. ماهیت قمار بر اساس شانس و بخت آزمایی است.

دو. اطلاعات و دانش نقشی در کسب بازدهی یا زیان ندارد.

سه. به محض شروع قمار، مدیریت بر آن وجود ندارد و قمار کننده باید صبر کند تا نتیجه که کاملاً تصادفی و بر اساس شانس است به دست آید.

چهار. هدف از قمار فقط کسب بازدهی می‌باشد و این عملیات هیچگونه فایده اقتصادی در جامعه ندارد.

با توجه به بیان مفاهیم قمار در مقایسه با عملیات بورس بازی در بازار مالی، به نکات زیر می‌توان اشاره کرد:

یک. ماهیت اصلی معاملات بورس بازی، تحلیل آمار و اطلاعات و تصمیم‌گیری بر اساس اطلاعات در بازار مالی که دارای حداقل کارایی است صورت می‌پذیرد.

دو. تبیین درست از وضعیت موجود و پیش‌بینی دقیق‌تر وضعیت آتی نقش مهمی در کسب بازدهی یا زیان دارد.

سه. به محض شروع عملیات بورس بازی مدیریت بر آن شروع می شود و با تغییر وضعیت معاملاتی یا خنثی نمودن وضعیت معاملاتی مدیریت فعال بر پرتقوی اعمال می شود. چهار. هدف از بازارهای آتی، کنترل و مدیریت ریسک و پایداری تولید است و بورس بازان در این بازار موجب افزایش نقدینگی و شفافیت بازار و کاهش ریسک یا نوسانات بازار می گردند؛ در نتیجه به مدیریت ریسک تولید، کمک می کنند. با توجه به نکات مذکور و مقایسه مفاهیم قمار و بورس بازی هیچ گونه تطابقی مشاهده نمی شود.

۳. بررسی الگوی اجرایی بورس معاملات آتی نفت در ایران

اگر بورس معاملات آتی نفت در ایران به طور کامل شبیه بورسهای انگلیس و آمریکا طراحی و ایجاد شود از طرفی مشکلات گفته شده در قسمتهای قبلی را خواهد داشت و از طرف دیگر کشورهای اسلامی که باید بازیگران اصلی این بازار باشند حضور فعالی در آن نخواهند داشت بنابراین در طراحی این بورس می توان دو طریق را در پیش گرفت.

یک. تعدیل مکانیسم های معاملات آتی دنیا به این ترتیب که در این بورسها تحویل فیزیکی به طور کامل انجام شود و همچنین قرارداد آتی در چارچوب صلح و جعاله تعریف شود و سرانجام قوانین لازم جهت کنترل عملیات بورس بازی تهیه و اجرا گردد.

دو. طراحی ایجاد بورس معاملات آتی نفت بر اساس موازین مشترک کلیه مذاهب مسلمانان. در این رابطه می توان از طریق بیع سلف مکانیسم آن را به شرح زیر طراحی کرد.

الف. مشخصات اصلی بازار سلف نفت

از بعد نظری در بازار سلف کالاها دو مفهوم اساسی مورد بحث و بررسی قرار می گیرد. اول معرفی قراردادهای بیع با رویکرد تعهد به تحویل آتی کالا و دیگری بازار ثانویه تعهدات ایجاد شده در بازار اولیه. به نظر ما مورد نخست از دیدگاه اسلامی دارای دو بعد است اولاً اسلام با توجه به اصل پایبندی به قراردادهای، تعهدات طرفین قرارداد را برای تحویل آتی کالا می پذیرد اما این پذیرش مشروط به پرداخت کامل قیمت نفت در زمان انجام معامله است. تحویل واقعی نفت

در سر رسید، لازم و ضروری است. بدین معنا که فروشنده نفت، نفت واقعی را در سر رسید تحویل مشتری داده و مشتری نیز موظف به تحویل گرفتن نفت در سر رسید می باشد.

دیدگاه اسلامی راجع به قراردادهای سلف این است که تحویل فیزیکی کالا در سر رسید از جمله اصول اساسی در مبادلات این نوع قراردادهاست. در قراردادهای آتی موجود در بازارهای دنیا ترتیبی اتخاذ شده که تحویل فیزیکی قراردادهای آتی صورت نمی گیرد در حالی که در نوع اسلامی آن تحویل فیزیکی کالا باید صورت گیرد فلذا تعهدات قراردادی نفت باید در سر رسید صورت پذیرد و این تعهد عبارت است از مبادله فیزیکی نفت بین طرفین قرارداد. عملکرد سودمند اقتصادی می تواند با ایجاد بازار سلف نفت صورت پذیرد. این بازار ریسک نوسانات قیمت را بین طرفین توزیع می نماید و ریسک را از افراد ریسک گریز به افراد ریسک پذیر انتقال می دهد. در نتیجه این بازار باعث بهبود در امر تولید و مبادله در اقتصاد می شود.

محدودیت تحویل فیزیکی نفت باعث انجام مبادلات صحیح خواهد شد و از عملیات بورس بازی محض جلوگیری به عمل خواهد آمد و با تحویل فیزیکی نفت معامله گران حقیقی (خریداران و فروشندگان نفت) در این بازار حضور پیدا خواهند کرد. فایده مهم دیگری که بر این بازار مترتب است این است که با پرداخت کامل ثمن توسط خریدار به فروشنده، فعالیت تولیدی و تأمین مالی در بخش تولید بهبود خواهد یافت. جهت ایجاد نقدینگی مناسب در بازار تعدادی از ترتیبات مالی از طریق مؤسسات مالی جهت توسعه به منظور حل این مشکل ضروری است. از طرفی ریسک تغییر قیمت که موجب نوسان درآمد می شود از بین می رود و تولید کننده در فضای باثبات اقدام به تولید می کند.

اصول اسلامی حاکم بر بازارهای آتی مانع از ایجاد بازار سلف نیست لذا بازار سلف می تواند باعث بهبود تولید و مبادله در اقتصاد گردد. نکته مهم دیگر در توسعه بازارهای آتی که تحت عنوان انقلاب از آن یاد می شود عبارت است از تحویل آتی در خرید و فروش کالا از جمله نفت و این خرید و فروش به صورت مؤجل موضوع تشکیل بازار ثانویه است. معاملات آتی تنها توافق بر سر تحویل کالا در آینده است. بسیاری از مکاتب فقهی (حنفی،

حنبللی، شافعی) آن را قبول ندارند^{۲۵}. بر این اساس در صورت عدم وجود بازار ثانویه، معامله گر باید تا سر رسید منتظر بماند تا بتواند قرارداد منعقد شده را اعمال کند.

در ژوئن آقای A، ۱۰۰۰ بشکه نفت جهت تحویل در ماه دسامبر در قیمت ۲۰ \$ در هر بشکه را جهت فروش عرضه می دارد. آقای B با پذیرش قرارداد، ۲۰۰۰۰ \$ به A پرداخت می کند. در ماه آگوست B شاهد یک فرصت مناسب معاملاتی دیگری است (اما پول وی در ماه ژوئن توسط A دریافت شده است) لذا B فروش ۲۰۰ بشکه نفت جهت تحویل در ماه دسامبر در قیمت ۲۱ \$ در هر بشکه عرضه می کند. X (سرمایه گذار کوچک) با پذیرش در خواست B، ۴۲۰۰ \$ به B پرداخت می کند در ماه سپتامبر B موقعیت مناسب دیگری را مشاهده می کند. B به فروش ۸۰۰ بشکه نفت جهت تحویل در ماه دسامبر در قیمت ۲۲ \$ در هر بشکه اقدام می کند. C به عنوان یک معامله گر با خرید ۶۰۰ بشکه ۱۳۲۰۰ \$ به B می پردازد. Y به عنوان یک سرمایه گذار کوچک با خرید ۱۰۰ بشکه ۲۲۰۰ \$ به B می پردازد. E سرمایه گذار کوچک دیگری با خرید ۱۰۰ بشکه ۲۲۰۰ \$ به B می پردازد.

در ماه نوامبر X تصمیم می گیرد سرمایه گذاری خود را تبدیل به وجه نقد کند لذا ۲۰۰ بشکه نفت را در قیمت ۲۲/۵ \$ به D عرضه می کند. در چنین وضعیتی در بازار اولیه آقای A و B به عنوان معامله گران اصلی حضور دارند. در بازار ثانویه B فروشنده و E, Y, X و C خریدار می باشند. همچنین در معامله دیگری X فروشنده و D خریدار است. در ماه دسامبر اگر Y, X و E تمایل به تحویل فیزیکی کالا نداشته باشند آنان معادل خرید خود اقدام به فروش قرارداد سلف می نمایند. آنان ممکن است قیمت ۲۳/۲۵ \$ را به عنوان قیمت پیشنهادی اعلام کنند گرچه قیمت بازار ممکن است ۲۳/۵ \$ باشد این اعلان قیمت به دلیل خلاص شدن از خرید کالا است (یا ممکن است با خرید کالا آن را در بازار نقد به قیمت ۲۳/۵ \$ به فروش رسانند) در هر صورت فروشنده اولیه قرارداد سلف باید کالا را به آخرین خریدار قرارداد سلف تحویل دهد. مکانیسم تحویل فیزیکی کالا از طریق اتاق تسویه صورت می گیرد.

ب- اصول اساسی بازار سلف نفت

- اول. تمامی قراردادهای سلف نفت باید دارای دو شرط اساسی زیر باشند:
  - یک. پرداخت تمام ثمن معامله به فروشنده
  - دو. تحویل فیزیکی نفت توسط فروشنده و دریافت آن توسط خریدار در سر رسید.
- دوم. قراردادهای سلف تنها توسط فروشندگان حقیقی نفت یا معامله گران واقعی ثبت نام شده توسط بازار می‌تواند صادر شود.
- سوم. اتاق تسویه تحویل فیزیکی نفت را مدیریت می‌کند.
- چهارم. اتاق تسویه تحویل فیزیکی را تضمین نموده و ضمانت لازم را جهت تضمین تحویل فیزیکی از فروشنده دریافت می‌دارد.

ج- وظیفه بازار بورس سلف نفت :

- یک. قوانین بازار سلف نفت را بر اساس اصول و مبانی اسلامی تهیه و تنظیم نماید.
- دو. بازار سازماندهی شده جهت انجام معاملات قراردادهای سلف نفت را تدارک نماید.
- سه. از معامله گران حقیقی ثبت نام به عمل آورد تا از حضور بورس بازان صرف جلوگیری شود.
- چهار. قراردادهای متحدالشکلی را با تعیین مقدار، کیفیت، زمان و مکان تحویل و شرایط پرداخت تنظیم نماید.
- پنج. اطلاعات مربوط به قیمت را جمع‌آوری نموده و در اختیار اعضای بازار قرار دهد.
- شش. سیستم حمل و نقل مناسب را جهت تحویل فیزیکی کالا تدارک نماید.
- هفت. سیستم مناسب را جهت انجام تعهدات طرفین قرارداد تدارک نماید.
- هشت. مکانیزمی جهت حل و فصل اختلافات بین اعضاء به وجود آورد.

د - چارچوب سازمانی بازار سلف نفت

یک. یثبت نام معامله گران واقعی

ثبت نام معامله گران حقیقی جهت انجام معاملات سلف نفت در چارچوب قوانین اسلامی ضروری است. به منظور کاهش فعالیتهای بورس بازی محض (گرچه حذف آن غیر ممکن است) تمامی معامله گران در این بازار باید نام خود را ثبت نموده که آنان توانایی تحویل فیزیکی کالا را دارا هستند و یا توان مالی تأمین آن را دارند. این ثبت نام باعث می شود معامله گران حقیقی مشخص شده و با توجه به حجم معاملاتی که پذیرا خواهند بود شرایط معامله و محدودیتهای معاملات را تعیین می کنند. مؤسسات مالی اسلامی که اقدام به تأمین مالی تجاری می نمایند می توانند به عنوان معامله گر حقیقی نام خود را در این بازار به ثبت برسانند. به منظور قادر ساختن سرمایه گذاران کوچک در بهره برداری از بازار آنها مجاز خواهند بود در حجم محدود به انجام معاملات اقدام نمایند.

دو. ماهیت سلف توسط معامله گران حقیقی

معاملات سلف شامل خرید و فروش قراردادهای سلف است که متضمن تحویل یک کالای معین در تاریخ مشخص در قیمت معین در آینده است اما خریدار مبلغ قرارداد را به فروشنده در هنگام انعقاد قرارداد بطور کامل پرداخت می نماید.

سه. تأسیس یک مؤسسه قانونی

بازارهای سلف نفت جهت حرکت در چارچوب موازین اسلامی به منظور اطمینان بخشی اقدام به تشکیل مؤسسه قانونی ناظر بر بازار می نمایند.

چهار. تأسیس بورس نفت

یک مکان فیزیکی که خریداران و فروشندگان معاملات را انجام می دهند و تنها معامله گران ثبت نام شده در بازار می توانند اقدام به معامله نمایند. بورس با ترویج قوانین و مقررات بازار نه تنها معاملات متحدالشکلی را تسهیل می نماید بلکه از معاملات بورس بازی محض جلوگیری

می نماید. بازار سلف ایجاد یک بازار فعال و سازماندهی شده و مکانی جهت معامله معامله گران ثبت شده در بازار خواهد بود.

پنج. تأسیس اتاق تسویه

به منظور تسهیل مبادلات و تسویه قراردادهای سلف و تضمین انجام قراردادها وجود اتاق تسویه ضروری است و وظیفه اصلی این اتاق در بازار سلف نفت، تضمین انجام تعهدات مربوط به قراردادهای سلف و تحویل فیزیکی کالا است (اصل پایبندی به قراردادها) مشکل اصلی اتاق تسویه زمانی به وجود می آید که فروشنده نفت از تحویل فیزیکی نفت امتناع ورزد. اتاق تسویه امکاناتی را فراهم می سازد که به عنوان تضمین کننده نفت را از بازار نقدی تهیه و در اختیار خریدار قرار می دهد.

در صورتی که خریداران اولیه قراردادها، تعهدات خود به دیگران را به فروش رسانده باشند اتاق تسویه در سر رسید مسئول تحویل نفت از جانب این نوع خریداران خواهد بود به طوری که مبادله فیزیکی بین فروشنده اصلی و خریدار نهایی را تنظیم می کند.

شش. قیمت گذاری قراردادهای سلف نفت

قیمت بر اساس عرضه و تقاضا در بازار تعیین می شود. ارزش تئوری قرارداد نیازمند طراحی فرمول در این زمینه است.

نتیجه گیری

بورس نفت در حقیقت یک بازار مالی آتی محسوب می گردد. این بازار به منظور کاهش ریسکهای معاملات نفتی، افزایش انعطاف پذیری و نقدینگی، وجود بازار ثانویه برای تسهیل نمودن معاملات قراردادها و فراهم نمودن ابعاد وسیع تر تجاری برای صنایع نفت در دنیا به وجود آمده که با استفاده از ابزارهای مشتقه، ریسک قیمت را پوشش می دهند، لکن کشورهای اسلامی به دلیل مغایرت مکانیسم بورس معاملات آتی نفت با موازین اسلامی به علت وجود معاملات کالی به کالی و غرری از این بورسها به منظور پوشش ریسک درآمدهای نفتی خود و یا به عنوان ابزار سرمایه گذاری استفاده نمی کنند. نتایج بدست آمده

از مقایسه تطبیقی، نشان دهنده تفاوت بیع کالی به کالی با قرار داد معاملات آتی می باشد. به این معنی که ویژگیها و مکانیسم معاملات در این دو متفاوت است به تعبیری دیگر نمی توان به طور کامل قرار داد معاملات آتی را بیع کالی به کالی دانست. از طرفی باتوجه به بطلان بیع کالی به کالی و مشابهت آن با قرار داد معاملات آتی برای رهایی از بطلان بیع کالی به کالی آن را در قالب عقد صلح و جعاله طراحی نموده ایم . همچنین برای ایجاد بورس مستقل نفتی برای کشورهای اسلامی طراحی بورس سلف نفت مورد بررسی قرار گرفته است.

یادداشت‌ها:

- 1- Over The Counter
- 2- forward Contract
- 3- futures Contract
- 4- Chicago Board Options Exchange
- 5- Expiration Date
- 6- Long Futures
- 7- Short Futures
- 8- Hedging
- 9- Arbitrage
- 10- Speculation
- 11- Margin
- 12- Marking to Market
- 13- Clearing process
- 14- London Clearing House
- 15- initial margin
- 16- Mufti Taqi, Usmani, “futures, options and swaps”, International Journal of Islamic financial services, Vol.I.No.1

۱۷- تقریباً میان فقیهان امامیه اتفاق نظر است که صلح یک عقد مستقل محسوب می گردد و شرایط اختصاصی عقود دیگر را ندارد ، هر چند به جای آنها بنشینند. فقط شیخ طوسی است که در کتاب المبسوط می گوید :

«الصلح ليس بأصل في نفسه و إنما هو فرع لغيره»؛ ولی در چند سطر بعد از نظر اول عدول کرده تصریح می کند: «و يقوى في نفسى ان يكون هذا الصلح اصلاً قائماً بنفسه و لا يكون فرع البيع فلا يحتاج الى شروط البيع» (المبسوط؛ ج ۲، ص ۲۸۸ و ۲۸۹). برای دیدن آرای فقهی در زمینه استقلال عقد صلح رجوع کنید به: تذکره الفقهاء؛ ج ۲، ص ۱۷۷ و الدروس الشرعيه؛ ج ۳، ص ۳۳۰ و سؤال شماره ۳۹۵

۱۸- فرهنگ منوچهر، "فرهنگ بزرگ علوم اقتصادی"، جلد اول، سال ۱۳۷۱، ص ۷۵۷

۱۹- منتهی العرب في لغة العرب، ص ۹۱۲.

۲۰- اقرب الموارد في فصيح العربية و الشوارد، ج ۲، ص ۸۶۷

۲۱- نجفی، شیخ محمد حسن، جواهر الکلام، بیع. باب غرر.

۲۲- «يا أيها الذين امنوا لا تأكلوا اموالكم بينكم بالباطل إلا أن تكون تجارة عن تراض منكم...»

23- Efficient.

24- Spot Market

25- M.fahim Khan, "Islamic Futures and Their Market", IDB. IRTI, Research Paper, No32, 1995

منابع:

- ۱- ابن ادریس، ابومنصور محمد، السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، سلسله الینابیع الفقهیه.
- ۲- آرام، محمد، «امکان سنجی تأسیس بورس مستقل آتی نفت در ج.ا.ایران»، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۲.
- ۳- آقاپور، ابراهیم، «امکان سنجی طراحی اوراق اختیار معامله و مسائل فقهی آن»، پایان نامه دوره کارشناسی ارشد مدیریت مالی، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۷۵.
- ۴- امام خمینی (ره)، «کتاب البیع»، جلد سوم، چاپ مهر، ۱۳۶۳.
- ۵- انصاری، شیخ مرتضی، «شرح مکاسب».
- ۶- بت شکن، محمد هاشم، «بازار قراردادهای آتی و حق اختیار معاملات و امکان سنجی راه اندازی آنها در ایران»، پایان نامه دکتری دانشکده مدیریت دانشگاه تهران، ۱۳۷۸.

- ۷- جعفری لنگرودی، محمد جعفر، «ترمینولوژی حقوق»، انتشارات ابن سینا، ۱۳۶۶.
- ۸- جهانخانی، علی، «مدیریت مالی»، جلد اول و دوم، انتشارات سمت، ۱۳۷۴.
- ۹- جهانخانی، علی و پارسائیان، علی، «فرهنگ اصطلاحات مالی»، مؤسسه انتشارات مطالعات و پژوهشهای بازرگانی، ۱۳۷۵.
- ۱۰- چالشتری، سید حسین، «امکان سنجی طراحی قراردادهای آتی در نظام مالی اسلام»، پایان نامه دوره کارشناسی ارشد مدیریت مالی، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۷۶.
- ۱۱- رجایی، مهدی، «طراحی ابزارهای مالی در نظام مالی بدون ربا»، پایان نامه دوره کارشناسی ارشد مدیریت، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، قم، ۱۳۷۹.
- ۱۲- رفیعی، محمدتقی، «مطالعه تطبیقی غرر در معامله»، انتشارات حوزه علمیه قم، ۱۳۷۸.
- ۱۳- سعیدی، محمد علی، «بیع کالی به کالی در فقه اسلامی و حقوق ایران»، پایان نامه کارشناسی ارشد حقوق، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۷۶.
- ۱۴- شهید اول، محمد بن جواد مکی عاملی، الدروس الشرعیه فی فقه الامامیه، سلسله الینابیع الفقهیه.
- ۱۵- شیخ طوسی، النهایه، سلسله الینابیع الفقهیه.
- ۱۶- صالح آبادی، علی، «بورس بازاری در بازار سهام از دیدگاه اسلام»، فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق (ع)، شماره ۲۰، سال ۱۳۸۲.
- ۱۷- صالح آبادی، علی و آرام، محمد، «اصول مدیریت مالی اسلامی و ابزارهای آن»، مرکز تحقیقات دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۰.
- ۱۸- عاملی، شیخ حر (محمد بن الحسن)، وسایل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- ۱۹- عبده تبریزی، حسین، «مبانی بازارها و نهادهای مالی»، ترجمه، انتشارات نشر آگاه، ۱۳۷۶.
- ۲۰- علامه حلی، شیخ جمال الدین ابومنصور الحسن، تذکره الفقهاء، تهران: المکتبه المرتضویه لاحیاء الآثار الجعفریه.
- ۲۱- فرهنگ منوچهر، «فرهنگ بزرگ علوم اقتصادی»، جلد اول، سال ۱۳۷۱.

- ۲۲- قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران.
- ۲۳- کاتبی، حسینقلی، «حقوق تجارت»، انتشارات گنج دانش، چاپ هفتم، ۱۳۷۵.
- ۲۴- نجفی، شیخ محمد حسن، جواهر الکلام، «کتاب البیع»، باب غرر.
- ۲۵- نراقی، ملا احمد، «عوائدالایام».
- ۲۶- محقق حلی، ابوالقاسم نجم الدین، شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام، تهران: انتشارات استقلال.
- 27-Dubofsky, D, "Options and Financial Futures", Mc Graw – Hill, 1992.
- 28-Hull, J, "Options, Futures and other Derivative Securities", Prentice – Hall, 1993.
- 29-Heal, G and Chichilnisky, G, "Oil and the International Economy", Clarendom Press, Oxford, 1991.
- 24-Clubley, Salty, "Trading in Oil Futures and Options" Woodhead Publishing Limited, Cambridge, England, 1998.
- 29-Goss,B.A. "Futures market and their establishment and performance", London, Crommttelm Ltd. 1988.
- 30-Ausaf Ahmad, "Towards an Islamic Financial Market", IDB, IRTI, Research paper, No.45, 1997.
- 31-Jake Bernstein, "How the Futures Markets work", New York Institute of Finance, Second Edition, 2000.
- 27-M. Fahim Khan, "Islamic Futures and Their Markets", IDB, IRTI, Research Paper, No. 32, 1995.
- 28-International Journal of Islamic Financial Services, "Futures, Options and Swaps", Vol 1, No. 1,1999.
- 29-Ismath, B,"Derivative Instruments and Islamic Finance", International Journal of
- 30-Obiyathullah Ismath, B."Derivative Instruments and Islamic Finance", International Journal of Islamic Financial Services, No. 1, 1999.
- 31-Sabbagh, Hashem, "The Mechanics and operations of An Islamic Financial market", Seminar of Central Bank of Iran, June 2000.
- 32-Salamon, H, "Speculation in the stock market from an Islamic perspective", Review of Islamic Economics, No. 9, 2000, PP 103-126.